

ці адносна іншага аб'екта. Пры гэтым прасторавае значэнне такіх мікратапанімічных назваў выражаецца галоўным чынам прыстаўкамі.

Прыстаўка *за-* ў назве ўрочышча паказвае, што яно знаходзіцца за другім геаграфічным аб'ектам, па другі яго бок (*Загорыддзе* – урочышча за агародамі, бліжэй да ракі).

Прыстаўка *пад-* указвае на знаходжанне ўрочышча перад другім геаграфічным аб'ектам або побач з ім (*Подгородный* – агароды паблізу жылых дамоў).

У цэлым можна адзначыць, што беларускія мікратапанімічныя назвы – гэта важная частка лексікі сучаснай беларускай мовы. У іх маюцца каштоўныя звесткі пра жыццё і быт насельніцтва пэўнай мясцовасці. Утвараюцца мікратапанімы пераважна на базе лексікі беларускай мовы. Асноўнымі тыпамі словаўтварэння мікратапанімічных назваў з'яўляюцца: семантычны, марфалагічны і сінтаксічны. Найбольш пашыраны марфалагічны тып мікратапанімічнага ўтварэння. Большасць мікратапанімаў вёскі Купяцічы ўтворана пры дапамозе розных суфіксаў. Самымі прадуктыўнымі з'яўляюцца фарманты *-ов-*, *-ін-* (*-ын-*) з першасным значэннем прыналежнасці, якое па розных прычынах ужо страцілася.

Г.К. Ціванова

“ЛЕКСІКОН” ПАМВЫ БЯРЫНДЫ ЯК ПАЧАТАК БЕЛАРУСКАЙ ЛЕКСІКАЛОГІІ

“Лексікон славена-роскі” Памвы Бярынды – гэта не проста тлумачальна-перакладны слоўнік з царкоўнаславянскай мовы на мову жыхароў Вялікага Княства Літоўскага, гэта яшчэ і энцыклапедычны даведнік па самых розных галінах ведаў: матэматыцы, прыродазнаўству, медыцыне, педагогіцы і г. д. Вядома, што першапачаткова слоўнік збіраўся як дадатак да паралельнага выдання розных рэдакцый Бібліі, менавіта з мэтай выпраўлення розначытанняў. Але гэта справа чамусьці не ажыццявілася, і Бярында падрыхтаваў свае матэрыялы да асобнага выдання.

Пры ўважлівым знаёмстве з гэтым помнікам старабеларускага пісьменства і культуры выразна вымалёўваецца вобраз яго аўтара як энцыклапедычна адукаванага чалавека, патрыёта-асветніка. Перад ім задача: праз слоўнік даць суайчыннікам веды па самых розных галінах навукі, у тым ліку і мовазнаўчай.

Але ў пачатку XVII ст. мовазнаўства як навука яшчэ ў зародкавым стане. Яно пачне развівацца праз стагоддзе, з адкрыццём санскрыта. Лексікалогія ў часы Бярынды не існуе, затое ёсць праблемы, якія ў будучым яна будзе вырашаць: відавочна супадзенне розных слоў у значэнні, у асобных граматычных формах, у гучанні, у напісанні. Безумоўна, аўтару слоўніка вядомы працы старажытнагрэчаскіх філосафаў Платона, Арыстоцеля і інш., дзе разглядаюцца адносіны значэння слова да названага прадмета і да ідэі пра яго, дзе ўжываюцца тэрміны сінонім, антонім, амонім. Як жа ў слоўніку адлюстраваліся назіранні аўтара над гэтымі з’явамі?

Сінонімы. Часам сустракаюцца ў рээстравай частцы слоўніка: *Народъ, языкъ: людъ; Повѣсть, сказаніе: історія*. Чаму так робіць аўтар? Магчыма, дзеля эканоміі месца. Але асобна хочацца спыніцца на артыкуле, дзе аўтар у загалоўку падае сваё і чужое, славянскае і запазычанае. Тут ён абсалютна навукова аналізуе этымалогію слоў: *Икона и ѡбразъ. Ὑκων хат τυπος. Икона глѣтсѧ ѿ еже подобитисѧ. Словенски же, ѡбразъ. За еже ѡбразовати ино лице. Елл: ρε^ϥ: υκονιζω – вытворѧю, выформовѧю. Υκονικος. 8. о. ровный, подобный, албо домнѣманный (мяркуемы, уяўляемы – Г.Ц.).* Як бачым, Бярында даказвае грэчаскае паходжанне слова *ікона*: дае яго напісанне ў мове-крыніцы, прыводзіць вытворныя ад яго дзеяслоў і дзеепрыметнік. Славянскім лічыць слова *образ* і супастаўляе першасны, унутраны змест абодвух слоў: ‘*образовати ино лице*’, г. зн. ствараць, і ‘*подобитися*’, дасягаць падабенства.

Сінонімы ў тлумачальнай частцы слоўнікавага артыкула ўводзяцца для больш дакладнай перадачы семантыкі загалоўнага слова: *Въсхищаю: Пориваю, похапѧю, хватаю*. У дадзеным артыкуле для разумення семантыкі аўтар прыводзіць яшчэ і ілюстрацыю перакладу цэлага сказа з Бібліі: *въсхитиши Симона вѣхъва бесплѣтнѣи на въздѣхъ: Порвали бѣси симона чаровника [в^с рымѣ и внесли е^с] на повѣтр^се*. Бярында разумее, што яго слоўнік павінен паслужыць дапаможнікам тым, хто займаецца перакладамі, і найперш – перакладамі Бібліі (вельмі часта ён робіць адсылкі да канкрэтных месцаў Святога пісання). Менавіта патрэбамі перакладу тлумачыцца шырокі спектр значэнняў і адценняў значэнняў, прыведзены ў тлумачальнай частцы: *Въдрѣжаю: вбиваю, втыкаю, оударѧю, оугорожѧю, розбиваю [намѣтъ], оукрѣплѧю; Гнѣвъ: гадovitostъ, шаленство, встекливостъ, жолудкованье. гарость: Ira* (лацінскае ўкрапванне – Г.Ц.). Для больш дакладнай перадачы семантычнага поля ‘гнеў’, парушаючы алфавітны парадак слоўнікавых

артыкулаў, Бярында ставіць побач артыкул з вытворным словам ў тлумачэнні: *Злопомненье: застарѣлаа гнѣвливость*. Тое, што на першы погляд здаецца нелагічным і ўспрымаецца як аўтарскія недапрацоўкі, пры пільным разглядзе аказваецца клопатам пра карыстальніка слоўніка!

У навуцы прынята гаварыць, што асноўнай асаблівасцю сярэднявечнага слова з’яўляецца сінкрэтызм (г. зн. нерасчлянёнасць) яго семантыкі як вынік супадзення ў свядомасці слова (знака), паняцця (уяўлення) і прадмета (рэчы) [1].

“Лексикон” Памвы Бярынды яскрава паказвае здольнасць аўтара вылучаць у слове некалькі значэнняў. Пры адсутнасці традыцыі нумараваць іх аўтар уводзіць новыя значэнні пры дапамозе злучнікаў: *Блгопріятный: до принѣта лацный, и тыжс^s вдѣчныⁿ, млыⁿ; Бѣмага: Бавоⁿна, папѣрь, або всѣкаа мѣккота; Вина: Емленіе, причина, або ѡхо, рѣкоа^t всѣкои речи, або по^oложеніе, нещеваніе, основаніе, ѡбдрѣжаніе, ключка, извѣтъ, или пово^o. Часам праз коску ў адзін рад падаюцца розныя значэнні і пераносныя ўжыванні слова: *Близнецъ: Близнѣ^k дідімоѡ. мета^ф: дводѣшеⁿ купно и двоеѡмеⁿ, зодіе маіево, плане^{та} нб^cна^a*.*

Асобнымі артыкуламі падаюцца ў “Лексіконе” лексічныя амонімы. *Дѣло: оучинокъ, справа, робота, скѣтокъ. Дѣло: Руссѣйски и полски стрѣла великаа зоветсѣ. Мета^ф: хитрость, здрада*. Удакладненне аўтара “російски и польски... зовется” з’яўляецца паказчыкам пашырэння дадзенай лексемы і не дазваляе разглядаць гэтыя словы як міжмоўныя амонімы, паколькі гэты назоўнік са значэннем ‘гармата’ адзначаецца Гістарычным слоўнікам беларускай мовы з 1515 г. [2, с. 35].

Размежаванне аманіміі і мнагазначнасці – праблема, канчаткова не вырашаная і сучасным мовазнаўствам, асабліва для слоў, якія маюць адну праформу. Бярында заўважае наяўнасць гэтай з’явы і адлюстроўвае ў слоўніку як пераносныя значэнні слова, так і розныя віды амонімаў. Так, у артыкуле *Глава* ён адзначае 3 значэнні гэтага слова: першае – *роздѣлъ*, потым дае пераноснае значэнне: *реⁿ наиголовнѣйшаа и найвышшая*; і нарэшце даецца трэцяе значэнне: *албо голова*. Канечне, сёння мы б гэтыя дэфініцыі пераставілі месцамі, таму што лагічнай на першае месца ставіць прамое значэнне, а потым - яго метафарычны перанос. Сучасны слоўнік рускай мовы падае гэтыя словы як амонімы: I – устар. Голова, перан. Кіраўнік; II – раздзел [3].

Часам асобныя значэнні аднаго слова афармляюцца ў слоўніку як самастойныя словы. Паказальным у гэтым плане з’яўляецца абстрактны

назоўнік *мысль*, пададзены ў “Лексіконе” як чатыры артыкулы: *Мысль*: *сила дйевнаа, которою мыслимо, то ест^s ѿмъ, разумъ, или дйа*. *Мысль*: (дѣаніе) *мыслѣнье, помышленье*. *Мысль*; *тое цю мыслимо, пакw наприкла^o, впала ми таa мысль, то есть тое цю мышлю*. *шмылила ма таa мысль: то е^{cm}, тое чомъемъ мыслилъ, и ш чомъ мельса старалъ*. *Мысль*: *помышлене, подобнье*. *пакw наприкла^o: к^s мысли комѿ ѿчинити цю, маеть вѣдати цю са панѿ подобаеть, и цю емѿ смакѣтъ*. *Помышленіе, предсавзa^mе мысл^sное*. *ѿмыслѿ приложѣне до такои речи*. *розмова, мова, рахованье*. *бачеⁿе, замкнеⁿе, паматаⁿе...* Як бачым, Бярында выразна размяжоўвае паняцці ‘здольнасць да мыслення’, ‘працэс мыслення’, ‘аб’ект мыслення, змест думак’, ‘задума, праект’, пры гэтым для дакладнай перадачы адценняў значэння ўжываюцца сінонімы, каментарый ў дужках, ілюстратыўныя сказы.

Відавочна, што яшчэ не выпрацавалася традыцыя адрознага афармлення ў слоўніку амонімаў і мнагазначных слоў. Так, на артыкул *И* адзначаюцца тры значэнні злучальнага злучніка (*сьюзъ ест злучающій*): спалучальнае (*справе^oливый не кривди^m и не лихвитъ*), пералічальнае (*милый ѿѿ и аггл^m и людемъ тыжъ*), уступальнае (*значитъ а, пакw, и егда въстрѣбиⁿ, а Гды затрѣбиⁿ*) і адразу ж, у тым жа артыкуле чацвёртым значэннем, падаецца марфалагічны амонім – указальны займеннік *И*, *его* (у перакладзе – *Н* і *В* скл.).

Увогуле амаформы Бярында вылучае даволі паслядоўна і афармляе часцей за ўсё ў асобныя артыкулы. Так, *Ей* – гэта і сцвярджальная часціца, якая мае старабеларускія адпаведнікі *Такъ конечно, заисте, бе³ вонтпенa* (без сумнення – Г.Ц.), *певне, заправды*, і форма *Д* і *М* склонаў указальнага займенніка *та* ‘яна’ (па-старабеларуску *Д–М*: *кѣ, оной*). *Соль* – кароткая форма прыметніка *злый* і *Р* мн. назоўніка са значэннем ‘бяда’ (*шль: мнw^{жс}:бѣ^o*).

Не засталіся без увагі і амафоны, прычым у некаторых выпадках Бярында асобна звяртае ўвагу на графічныя адрозненні: *Блго*: *добро*. *Благw*. *Гды пише^mса бе³ титлы, в^s русской мовѣ значитъ: не гараздъ, недобре, оуломне, зимно, лѣниво, гнюсне, не шхотне, блѣдо, сине, цю трѣнѣю фарбѣмает*.

Дакладна адзначаюцца ў “Лексіконе” адрозненні амографаў. Так, артыкул *Вредъ* спачатку называецца канкрэтнае значэнне: *вродъ, болачка*; адзначаецца пераноснае ўжыванне: *Мета^ф: шкода, ѿтрата, шбраза*; потым тлумачыцца пераноснае, абстрактнае значэнне: *(грѣхъ) нарѣиенье, зопсоваⁿе*; і перакладаецца ўстойлівы выраз: *Вредъ недобъ лѣкѣемъ*:

недлѣчонаа хараба. Пасля гэтага артыкула аўтар падае форму мн. ліку ад першага значэння (**Врэ́ди**: *болѣчки*) а потым, паказваючы адрозненне націску, графічны амонім – дзеяслоў (**Вреді́**: *Пове́л: шкодь, псѣй*). Аналагічны прыклад: **Жили́ще**: *мешканье, домъ* і **Жи́лище**: *... жила*. А далей, парушаючы алфавітны парадак, прыводзіцца паронім **Жи́лицѣ**: *маленькіи жилки, albo артырѣи, то есть стежки дѣха, шгорнѣе дѣха*.

Як бачым, у “Лексіконе” аўтарам выносяцца ў загаловак артыкулаў непачатковыя формы слоў, прычым слоў, відавочна знаёмых чытачу, якія не патрабавалі тлумачэння, (*ей* ад *яна*, *золь* ад *зло*, **врэ́ди** ад *вредѣ* і **вреді́** ад *вредити*, **жи́лицѣ** ад *жилица* і г. д.). Робіцца гэта свядома, робіцца менавіта для таго, каб звярнуць увагу чытача на лексікалагічныя з’явы.

Усё вышэйсказанае дазваляе зрабіць выснову, што лігнгвістычная культура нашых продкаў была даволі высокай, а “Лексікон славено-роскі” Памвы Бярынды – гэта не толькі помнік старабеларускай лексікаграфіі, але і папярэднік (па-царкоўнаславянску – *прѣдмечя*) беларускай лексікалогіі.

Літаратура

1. Колесов В.В. Философия русского слова. СПб.: Юна, 2002.
2. Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Вып. 8. Мінск, 1987.
3. Ожегов С.И., Шведова И.Ю. Толковый словарь русского языка. М., 1996.

Д.В. Шлыкаў

АСАБЛІВАСЦІ РАЗВІЦЦА БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ Ў 1941–1944 ГАДАХ

Як вядома, з сярэдзіны 1941 г. У развіцці беларускай мовы адбыўся чарговы пераломны этап. Ён звязаны з палітыкай беларусізацыі, якая пачала праводзіцца на тэрыторыі нашай краіны пасля яе акупацыі нямецкімі заваёўнікамі. Са згоды новых уладаў адзін з асноўных акцэнтаў быў зроблены на пашырэнні сфераў ужывання беларускай мовы: ва ўрадавых структурах, у школьным навучанні, у перыядычным друку і г. д.

Трэба адзначыць, што развіццё беларускай мовы на тэрыторыі Беларусі ў час яе акупацыі ішло ў рэчышчы радыкальнага пурызму. На пачатку вайны адбыўся зварот да нормаў і правілаў 1920-х гадоў, да правапісу Б. Тарашкевіча. (Зробім агаворку, што размова ідзе менавіта пра беларускую мову, якая выкарыстоўвалася ў падкантрольным нямецкім уладам перыядычным друку, у кніжных выданнях і падручніках для школ,